

et-TA'RİFÂT

fık'ın *Mufasssal Kāmûs-ı Felsefe*'sinin de önemli bir kaynağı olmuştur.

et-Ta'rifât'ın Türkiye kütüphanelerinde mevcut 160'tan fazla yazma nüshasından başka (eski tarihli olanlarının bazıları için bk. Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3203, Şehid Ali Paşa, nr. 2607; Millet Ktp., Ali Emîrî Efendi, Arapça, nr. 4170; Burdur İl Halk Ktp., nr. 442) dünyanın belli başlı kütüphanelerinde birçok yazması bulunmaktadır. İlk defa Arapça metni ve Fransızca tercümesiyle birlikte Silvestre de Sacy tarafından yayımlanan eser (Paris 1818) daha sonra çeşitli yerlerde neşredilmiştir (İstanbul 1253; nşr. Gustav Leberecht Flügel; İbnü'l-Arabî'nin *el-İştîlâhâtü's-şûfiyye*'siyle birlikte Leipzig 1261/1845; Kahire 1283; Saint Petersburg 1897). Bunların ardından tashihli ve tashihsiz birçok baskısı ile neşri gerçekleştirilmiştir (tashih: M. el-Gamrâvî, Kahire 1321; tashih: Ahmed Sa'd Ali, Kahire 1357; nşr. İbrâhim el-Ebyârî, Kahire 1403; nşr. Abdurrahman Umeyre, Beyrut 1987; nşr. M. Abdülhakîm el-Kâdî, Kahire 1411/1991; nşr. M. Abdülmün'im el-Hifnî, Kahire 1991). Eseri Umrân Alizâde (Tebriz 1360 hş.), Hasan Seyyid Arab ve Sîmâ Nurbahş Farsça'ya (Tahran 1377 hş.), Maurice Gloton Fransızca'ya (Beyrouth 2006) ve Arif Erkan Türkçe'ye (*Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü Kitâbü't-Ta'rifât*, İstanbul 1993) çevirmiştir. Kapalı görülen bazı terimler Türkçe tercümede dipnotta açıklanmış, bazı eksiklikler tamamlanmıştır. *et-Ta'rifât*'a Muhammed Abdür-raûf el-Münâvî *et-Tevkîf 'alâ mühimmâtî't-te'arîf* adıyla bir zeyil yazmıştır (nşr. Muhammed Rıdvân ed-Dâye, Beyrut 1410/1990). Ayrıca yazarı meçhul *Mütemmimâtü Ta'rifât* adlı bir eser mevcuttur (İstanbul 1275). *et-Ta'rifât* üzerine Kemalpaşazâde'nin ta'lîk ve hâşiyelerinin bulunduğu kaydedilir. Tâlib Fâikîzâde Fehmi takma adıyla Abdurrahman Fehmi *et-Ta'rifât*'ı bazı ilâvelerle Türkçe'ye çevirmiş ve baş tarafından bazı kısımlarını *Mecmûa-i Ebûzzîya*'nın değişik sayılarında yayımlamıştır (İstanbul 1314-1315). Eserin "el-Hacarâtü'l-pamsü'l-ilâhiyye" ve "el-İnsânü'l-kâmil" maddelerini İsmâil Hakkı Bursevî *Risâletü'l-hazarât* adıyla şerhetmiş (Süleymaniye Ktp., Mihrişah Sultan, nr. 189, vr. 136a-164b), ayrıca *Maârif* dergisinde A. Şâkir ve Nüzhet imzalarıyla yirmi sekiz sayı devam eden "Ta'rifât-ı Seyyid" tercümesi yayımlanmıştır (1891-1896). Riyad'daki Dârü Tavîk adlı yayınevi *Muhtasarı Kitâbî't-Ta'rifât* adıyla sözlüğün bir ihtisarını hazırlatıp neşretmiştir (Riyad 1415/1994).

BİBLİYOGRAFYA :

Seyyid Şerîf el-Cürcânî, *et-Ta'rifât*, İstanbul 1253, s. 2; a.e. (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Kahire 1403, s. 19, ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 15-17; a.mlf., *Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü* (trc. Arif Erkan), İstanbul 1993, tercüme edenin önsözü, s. 5-6; *Keşfü'z-zunûn*, I, 422, 633; Brockelmann, *GAL*, II, 137; Abdüvehhâb İbrâhim Ebû Süleyman, *Kitâbetü'l-bahşi'l-ilmî*, Cidde 1403/1983, s. 455; Muhammed ez-Zühaylî, *Mercî'u'l-ülûmî'l-İslâmiyye*, Dimaşk, ts. (Dârü'l-ma'rife), s. 45; Sadreddin Gümüş, *Seyyid Şerîf Cürcânî ve Arap Dilindeki Yeri*, İstanbul 1984, s. 183-190; P. Lourie, "Ta'rifât-ı Seyyid Şerîf Cürcânî" (trc. A. Rûhbahşân), *Ma'arîf*, LVI/2, Tahran 1381, s. 110-128; Abdülilâh Nebhân, "el-Cürcânî, 'Alî", *el-Mevsû'atü'l-Arabiyye*, Dimaşk 2003, VII, 549.

SADRETTİN GÜMÜŞ

TARİH

(التاريخ)

Toplumların başından geçen olayları zaman ve yer göstererek anlatan, bunların sebep ve sonuçlarını, birbirleriyle olan ilişkilerini ele alan bilim dalı ve bu dalda yazılan eserlerin ortak adı.

Sâmî dillerinden Akkadca'da, Sâbiî dilinde, Habeşçe'de ve İbrânice'de "kamer, şehir (ay), zaman" veya "ayı görmek" anlamlarındaki *yareah / yerah* kelimesinden Arapça'ya *erreha / veraha* şeklinde geçen fiilden türeyen *târîh (te'rih)* "aya göre vakit tayin etmek, bir olayın meydana geldiği günü ve yılı, bunların rakamla yazılışını, bir şeyin oluş zamanını ve olaylar dizisini tesbit etmek" gibi çok geniş mânalara gelmektedir. Sâmi kavimlerinin takvimleri hep aya göre düzenlenmiştir. Hz. Ömer'in hicret takvim başlangıcı saymasıyla birlikte (16/637) Hicaz Arapçası'na giren tarih, Avâne b. Hakem'in (ö. 147/764 [?]) eserine *Kitâbü't-Târîh* adını vermesinden itibaren yaygın biçimde kullanılmaya başlanmıştır. Kur'an-ı Kerim'de ve hadislerde yer almayan tarih kelimesi, Yemen'de Kahtânî Arapları'nca İslâm öncesi dönemde kullanılan bazı tabletlerde tesbit edilmiş, Kuzey Arapçası'na Hz. Peygamber döneminden sonra buradan girmiş (Rosenthal, s. 22-23), Farsça ve Türkçe'ye Arapça'dan geçmiştir. Bugün Arapça'da te'rih "tarih yazıcılığı" anlamında kullanılmaktadır. Batı dillerindeki karşılığı Yunanca *istoriadan* türetilen *historia, histoire, history*dir. Câhiliye devrinde Araplar'ın "eyyâmü'l-Arab" diye adlandırılan tarihleriyle ilgili rivayetlerin ensâb ve şiirden ayrılmadığı, şiirlerle birlikte ezberlenerek nakledilen bu haberlerin bazılarının kabile divanlarında yazılı şekilde muhafaza edildiği ve altmış kada-

rının İslâmî döneme kadar ulaştığı, bazı ensâb âlimlerinin Câhiliye dönemi Arap kabilelerinin ensâb ve tarihini yazarken bu divanlara başvurduğu bilinmektedir. Destan yönü ağır basan ve ahbârü'l-Arab da denilen bu bilgiler yanında Araplar'ın ticarî münasebette bulundukları Doğu Roma (Bizans), Mısır, İran ve Habeşistan yanında Kuzey ve Güney Arabistan'daki emirlikler, Medine, Hayber çevresindeki yahudilerle yarımada'nın çeşitli yerlerinde yaşayan hristiyanların menkıbevî tarihlerine dair bilgilere vâkıf oldukları anlaşılmaktadır. Câhiliye Arapları'ndaki bu menkıbevî tarih anlayışı, İslâmî dönemde Kur'an-ı Kerim'in tesiriyle gerçek anlamda tarihî vasfı ön plana geçmek suretiyle nitelik değiştirmiş ve yeni bir tarih yazıcılığı ortaya çıkmıştır. Ancak bu devirde de ahbâr teriminin kullanılmasına devam edilmiştir (bk. AHBÂR).

Kur'an-ı Kerim kâinatın ve insanın yaratılışına, geçmişe, yaşanan zamana ve geleceğe (âhiret) dikkat çekmek, peygamberlerle insan hayatının çeşitli yönlerine yer vermek, eski kavimlerin davranışlarının iyilerinden örnek, kötülerinden ibret alınmasını tavsiye etmek, peygamberlerin birbirinin ardı sıra gönderilmesini vurgulayıp risâletin tek olduğunu bildiren evrensel bir anlayış getirmek suretiyle müslümanların tarihe duydukları ilgiyi beslemiştir. Kur'an'a göre tarih insanoğlunun ve âlemin tarihidir, çünkü Allah âlemlerin rabbidir. İnsan yeryüzünde Allah'ın halifesidir; ona düşen vazife sünnetullahı uygun bir cemiyet ve medeniyet oluşturmak suretiyle yeryüzünü imar etmek ve kendini tanıtmaktır. Muhammed İkbal, Kur'an'a göre insan bilgisinin üç kaynağından birinin beşer tarihi olduğunu söyler (diğerleri bâtinî müşahade ve tecrübe ile tabiat âlemidir). Ona göre Kur'an'ın en esaslı beyanlarından biri, fertlerin ve milletlerin kötü amelilerinin karşılığını bu dünyada göreceğine işaret etmesidir. Bu hükmü pekiştirmek amacıyla Kur'an-ı Kerim'in sürekli tarihten misaller getirdiğini ve insanları beşer türünün mâzide ve haldeki hayat tecrübeleri üzerinde düşünmeye davet ettiğini belirtir (*İslâm'da Dinî Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, s. 144-146, 157). Tarihî malzemenin insanı terbiye etmek ve ona sünnetullahı öğretmek maksadıyla kullanıldığı Kur'an'da tarih karşılığında "Allah'ın günleri" (İbrâhîm 14/5; el-Câsiye 45/14) "kasas", "nebe" ve çoğulu "enbâ", "haber" ve "ahbâr", tarihî olay için "hadîs" kelimeleri kullanılmıştır (M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, "kşş", "nb'e", "hds", "hbr" md.leri). Kur-

'ân-ı Kerîm'de kıssalarla çeşitli milletlerin yaşayış ve düşünceleri, davranışları, kaderlerini etkileyen çarpıcı unsurlar vurgulanarak onların kaderlerini yönlendiren unsurlar ibret alınması için bütüncül bir yaklaşımla ortaya konmuştur. Bu husus, "Andolsun ki onların kıssalarında akıl sahipleri için ibret vardır. Kur'an uydurula-bilecek bir söz değildir. Kendinden öncekileri tasdik eden, her şeyi ayrı ayrı açıklayan, inanan bir toplum için bir yol gösterici ve rahmettir" meâlindeki âyetle (Yûsuf 12/111) ifade edilmiştir. Yaratılış gayesine uygun hareket eden ve tevhid inancına bağlı olan insanların doğru yola ulaşmalarını sağlayan kıssalar, herhangi bir ırkın veya milletin tarihine odaklaşmadığı gibi insanlık tarihini bir bütün halinde ele alarak müslümanların dünya tarihine yönelmesini sağlamıştır. Diğer taraftan Kur'-ân-ı Kerîm'de bazı sûre ve âyetlerde Mekke şehri, Kâbe, Kureyş kabilesi ve Câhiliye devri Arap toplumunun dinî ve içtimai durumu, hayat telakkileri, Hz. Muhammed'in çocukluğu, peygamber olarak görevlendirilmesi, vahiy alışı, Mekke dönemindeki tebliğ faaliyetleri, Habeşistan'a ve Medine'ye hicret, muhacirler ve ensar, hicret etmeyenler, Mekke'deki münafıklar, hicret sonrası faaliyetler, Medine'de müslümanların durumu ve Resûl-i Ekrem'e gösterdikleri bağlılık, Medine devri münafıkları, bedeviler ve Ehl-i kitap ile münasebetleri, Mekke müşriklerle münasebetleri, Bedir, Uhud, Hendek gazveleri, Hudeybiye Antlaşması, Mekke'nin fethi, Huneyn ve Tebük gazveleri gibi konulara yer verilmek suretiyle İslâm dünyasında tarihin ve tarih yazıcılığının, siyer ve megâzî konularının âdeta planı çizilmiştir. Ayrıca Kur'an'da Mekke ve Medine sürelerinin ayrılması tarih bilincinin oluşmasına ve gelişmesine yardımcı olmuş, başta esbâb-ı nüzûl olmak üzere geçmiş peygamberlerle kavimlerin daha yakından tanınması ve ilgili âyetlerin daha iyi anlaşılması ihtiyacı müslümanları tarih araştırmalarına sevk etmiştir.

Müslümanları tarih yazıcılığına yönelten başka gelişmeler de vardır. Bunların başında Abdullah b. Amr b. Âs'ın *eş-Şahîfetü's-şâdika*'yı hazırlaması, Enes b. Mâlik'in topladığı hadisleri Resûl-i Ekrem'e tashih ettirmesi, Amr b. Hazm'ın Hz. Peygamber'in mektuplarını toplaması gibi çalışmalar yanında sayıları elliye aşkın sahâbînin yazılı ve bir kısmı şifahî rivayetleri belli bir kronoloji ve konu bütünlüğü içerisinde muhafaza etmesi gelmektedir. Resûlullah dönemini yakından ilgilendiren,

Medine'de yazıya geçirilen ilk sözleşme ile şehrin Harem sınırlarına ve develerin zekât miktarına dair belge, Berâ b. Âzib ve İbn Abbas ile çocuk yaştaki sahâbîlerden Sehl b. Ebû Hasme el-Ensârî'nin siyer ve megâzîye dair birer sahifesi, Hz. Peygamber'in çeşitli kabile ve devlet başkanlarına yazdığı İslâmiyet'e davet mektupları, kabilelerle yapılan antlaşmaların metinleri, bazı kişi ve kabilelere verilen iktâ ve ahidnâme gibi belgelerin birer örneğinin saklanmasıyla anlaşılabileceği üzere bazı yazılı belgelerin tarihçilere ulaştığı bilinmektedir. Tâbiîn neslinden Urve b. Zübeyr ve İbn Şihâb ez-Zührî'nin bir araya getirdikleri sahifeler tarih yazıcılığının doğup gelişmesinde çok önemli rol oynamış; Mûsâ b. Ukbe, İbn İshak ve Ma'mer b. Râşid gibi ilk dönemde siyer ve megâzîye dair eserler yazan tarihçilerin ana kaynaklarını teşkil etmiştir.

Tarih bilincinin gelişip tarih yazıcılığının gerçekleşmesinde Hz. Ebû Bekir devrinde başlayan, Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemlerinde devam eden fetih hareketlerinin de büyük etkisi olmuştur. Tevhid mücadelesinin temsilcileri olarak ümmet bilincine ulaşan müslümanların İslâm tarihiyle ilgilenmeleri ve gösterdikleri başarıları gelecek nesillere aktarmaları önemli bir amaç haline gelmiştir. Öte yandan müslümanların teşrî' ve kazâ ihtiyaçları ile idarî ve malî konular, gayri müslimlerin durumu, Hz. Peygamber'in sünneti, hilâfet meselesi, büyük savaşlar gibi meselelerde ahashın icmâi ve ihtilâfının bilinmesine gerek vardı. Bunun için de bazı adımlar atılmıştır. Hz. Ömer'in hicreti tarih ve takvim başlangıcı yapmasının büyük etkisi olmuştur. Câhiliye devrinden beri Araplar kamerî ayları kullanıyor ve yılın dördü haram ay olmak üzere on iki ay olduğunu biliyordu. Bu husus Kur'an'da da vurgulanmaktadır (et-Tevbe 9/36-37). Sabit takvimleri bulunmamakla birlikte Fil Vak'ası gibi bazı meşhur olayları tarih tesbiti için kullanıyorlardı. Hilâfetinin üçüncü yılında Hz. Ali'nin teklifiyle 16 yılının Rebîülevvel ayında (Nisan 637) muharrem ayını hicrî takvimin ilk ayı kabul eden Hz. Ömer döneminde ayrıca tarih yazıcılığına çok önemli bir kaynak vazifesi gören divan defterleri tanzim edilmiştir. Bu defterler sayesinde erkekler, kadınlar, çocuklar ve mevâliden olan müslümanlar, başta ehl-i Bedir olmak üzere İslâmiyet'e giriş önceliklerine ve hizmetlerine göre kayıt altına alınmış, evvelâ Kureyş kabilesinin Benî Hâşim kolundan başlanması dolayısıyla daha sonra yazılan bazı tabakat

ve ensâb kitaplarının hem malzemesine hem planına esas teşkil etmiş, ayrıca yeni kurulan şehirlerde ve fethedilen yerlerde kabilelerin iskânında akraba olanların birbirine yakın mekânlarda iskânına yardımcı olmuştur. Hz. Ömer'in kendisine gelen mektupları, antlaşma metinlerini, gönderdiği emir-nâmeleri ve tayin kararlarını bir sandık içerisinde sakladığı bilinmektedir. Onun vali ve kumandanlarından fethedilen bölge ve ülkelerin arazi durumu, iklimi ve halkına dair istediği yazılı bilgilerle tarihçilerin faydalanacağı başka faaliyetleri de vardır. Hz. Peygamber'in şahsiyetine ve müslümanların tevhid mücadelesine temas eden şiirlerin toplanması için Küfe valisine tesbitlerde bulunmasını emretmesi ve yine onun zamanında ensarın şiirlerinin toplanması da tarih yazıcılığında faydalanan şiirlerin muhafazası bakımından yararlı olmuştur. Hz. Osman'ın şehid edilmesiyle başlayan karışıklıklar ve fitne hareketleri, iç savaşlar, Hâricîler'in ortaya çıkması, Hz. Ali'nin şehâdeti, Kerbelâ faciası, imâmet / hilâfet tartışmaları, Emevîler'e karşı birçok ayaklanmanın meydana gelmesi ve Şuûbiyye hareketleri de olayların farklı görüşler doğrultusunda ele alınmasına vesile olmuş, bu olayların tarihine dair eserler yazılmaya başlanmıştır. İlk Emevî halifesi Muâviye b. Ebû Süfyan ensâb bilgisinin tesbitini istemiş, Suhâr b. Abbas el-Abdî ve Dağfel b. Hanzale es-Sedûsî'nin birikiminden faydalanılmasını emretmiştir. Ayrıca eski hükümdarların tarihini öğrenmeye önem vermiş, bu amaçla Yemen tarihiyle ilgili bir eser yazması için Ubeyd (Abîd) b. Şerîyye'yi San'a'dan getirtmiş, kendisinden kadîm Araplar'a, onların ve diğer kavimlerin meliklerine, çeşitli dillerin teşekkülü ile insanların çeşitli beldelerde birbirinden ayrılmasına dair ahbârı toplatarak yazdırmasını istemiştir (İbnü'n-Nedîm, 1/2, s. 278, 279-280). Onun günümüze ulaşan kısa Yemen tarihi basılmıştır (*Ahbârü'l-Yemen ve eş'ârühâ ve ensâbühâ*, İbn Hişâm, *Kitâbü't-Ticân* ekinde, Haydarâbâd 1347). I. Velîd'in, kütüphanesi için Hâlid b. Ebû'l-Heyyâc'ı mushaf yanında ahbâr ve eş'ârı istinsah etmekle görevlendirmesi (a.g.e., 1/1, s. 15), II. Velîd'in Araplar'ın ahbâr ve ensâbını bir araya getirtmesi, bu çalışmaların daha sonra Hammâd er-Râviye ve Cennâd'a intikal etmesi tarih yazıcılığının gelişmesini etkilemiştir (a.g.e., 1/2, s. 286). Bu arada VIII. yüzyılın ortalarından itibaren kâğıt imalâtı ve kullanımının yaygınlaşmasının tarihçilik yanında diğer ilimlerin gelişmesinde ve yazıya geçirilmesinde büyük te-

TARİH

siri olmuştur. Abbâsîler zamanında devlet teşkilâtının gelişmesi ve başta resmî yazışmalarla ilgili olmak üzere birçok divanın kurulması arşiv belgelerinin artmasını sağlamıştır. Abbâsî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr, İbn İshak'tan siyer ve megâzî, Hârûnürreşîd kâdilkudâtı Ebû Yûsuf'tan devlet gelirleri ve sarf yerleri hakkında eser yazmalarını istemiştir. Bu dönemde de halife sarayındaki sohbet konularından biri de tarih olmuş, bazı tarihçiler, kâtipler ve nedimler bu toplantılara katılmış, Belâzürî gibi tarihe dair önemli eserler kaleme alan kişiler bunlar arasından çıkmıştır.

I. (VII.) yüzyılın ilk yarısından itibaren sahâbîler ve tâbiîlerin ilk nesli tarafından başlatılan siyer ve megâzî çalışmalarının ardından dünya tarihi, fütuhât, bölge ve şehir tarihleri, tabakat kitapları olmak üzere küçüklü büyüklü çeşitli konularda tarih çalışmaları yapılmıştır. Tefsir, hadis, fıkıh, Arap dili ve edebiyatı sahalarındaki teliflere paralel olarak tarih kitaplarında da rivayet usulü kullanılmış, hadiselerin kahramanlarının veya hadiseyi gören ve görenden dinleyen râvîlerin verdikleri bilgiler isnad sistemiyle kaleme alınmıştır. Bu dönemdeki tarihçiliğin rivayet tarihçiliği olduğu ifade edilmiştir. Hz. Âdem'den başlayan dünya tarihleri için Kur'an ve hadislerdeki bilgilerle bu bilgilere uyan bilgiler içeren Ehl-i kitap rivayetlerine yer verilmiştir. Diğer taraftan başta muhaddisler olmak üzere bu ilk asırdaki müellifler rivayet icâzeti almadıkları hiçbir kitaptan iktibasta bulunmamışlardır. Fuat Sezgin şarkiyatçıların isnad sistemine dair ileri sürdükleri, İslâm'ın ilk 150 yıllık döneminde başta hadisler olmak üzere nakledilen rivayetlerin insanlar arasında şifahî olarak anlatıldığı, muhaddislerin hicretin II. yüzyılın sonlarında veya III. yüzyılın başlarında senedler icat edip uydurdıkları ve bunları haber ve rivayetlerin başına ekleyerek tedvîn faaliyetlerine giriştikleri şeklindeki iddialarının doğru olmadığını, şifahî rivayetin yanında senedlerin de yer aldığı sahîfe ve kitapların bulunduğunu, günümüze ulaşan senedlerde geçen râvîlerden en az birinin müellifin teşkil ettiğini, bu dönemlerde müslüman müelliflerin iktibaslarında hiçbir zaman kitap ismi zikretmediklerini, yalnızca rivayetin senedini vermekle yetindiklerini hadis ve tarihî rivayetlerin senedlerini inceleyerek göstermiş, şarkiyatçılar tarafından yapılan çalışmalarda bu iddialar kabul edildiğinden doğru sonuçlara ulaşamadığını ortaya koymuş ve isnadın başlangıcından itibaren tefsir, hadis, fıkıh, siyer ve megâzî, tarih, edebiyat

ve şiir gibi bütün ilim dallarında yazılmış metinlerde kullanıldığını ispat etmiştir (GAS [Ar.], I/1, s. 117-152; I/2, s. 3-28). Hadis kitaplarındaki isnad sistemi siyer ve tarih sahasındaki eserlerde de yer almakla birlikte tarihçiler konu bütünlüğünü sağlamak, olayları sebep-sonuç ilişkileri içerisinde anlatabilmek için zaman zaman senedleri telfik ettikleri veya sadece haberi aldıkları râvînin adını vermekle yetindikleri de olmuştur. Sonradan muhaddislerin siyer ve tarih âlimlerine yönelttiği önemli bir eleştiri konusu olan bu usul, Urve b. Zübeyr ve Zührî gibi aynı zamanda meşhur birer muhaddis olan siyer ve tarih öncüleri tarafından başlatılmış, İbn İshak, Vâkıdî, İbn Sa'd ve Belâzürî gibi tarihçiler bunu devam ettirmiştir. Belâzürî, hadiselerde bütünlüğü sağlama bakımından faydalı olan bu usulle ilgili görüşlerini anlatırken hadis, siyer ve fetih tarihiyle uğraşan âlimlerin bir topluluğun kendilerine haber verdiği şeyleri bazan aynen naklederek veya kısaltarak, bazan da bir kısmını diğeriyle karşılaştırarak bütünlüme çalıştığını söyler (*Fütûh*, s. 1). Ancak Taberî, *Tefsîr*'inde olduğu gibi *Târîh*'inde de hadisçilerin isnad sistemine bağlı kalmış, senedleri birleştirme cihetine gitmemiştir. Öte yandan rivayet tarihçiliğinde çeşitli kanallardan gelen, bazan birbirinden farklı, hatta karşıt bilgiler içeren haberleri sıralamakla yetinilmiş, aralarında tercih yapma yoluna gidilmemiştir. Vâkıdî ve Belâzürî gibi tarihçiler ise bazı rivayetleri tercih etmiş ve tercih ettikleri rivayetlerin daha doğru olduğunu ileri sürmüştür.

Soylarına ve tarihe bağlılıkları ile tanınan Araplar Câhiliye devrinde ensâba dair bilgilere çok önem veriyordu. Bazı kabilelere ait soy kütüğü tomarları ile Resûl-i Ekrem'in hayatında bazı sahâbîlerin kaleme aldığı hadis sahîfeleri ve devlete ait bazı yazılı belgeler yanında siyer ve tarih yazıcılığında çok önemli yeri olan, Hz. Ömer zamanında Araplar'ın ensâb bilgisini kayıtlar altına alan divan defterlerinin düzenlenmesiyle ensâb konusunda önemli bir adım atılmıştır. Emevî halifelerinin kabilelerin nesebini iyi bilen kimseleri Dimaşk'a davet ettikleri, çocuklarına Arap kabilelerinin ensâbını öğretmelerini istedikleri, bazılarına ensâb konusunda kitap yazdırdıkları bilinmektedir. Abbâsîler zamanında hilâfet konusundaki ihtilâfin bilhassa Hz. Ali evlâdı ile Abbâsîler arasında cereyan etmesi nesep bakımından kimlerin Hz. Peygamber'e daha yakın olduğu tartışmasını beraberinde getirmiş ve Kureyş kabilesiy-

le ilgili kitapların kaleme alınmasını sağlamıştır. Kureyş kabilesinin nesebine dair zamanımıza ulaşan ilk müstakil kitap Müerric es-Sedûsî'nin (ö. 195/810) *Kitâbü Hazîmin nesebi Kureyş* adlı eseridir (Kahire 1960; Beyrut 1396/1976). Ensâb konusunda Arap-İslâm dünyasının en önemli şahsiyeti kabul edilen Hişâm b. Muhammed el-Kelbî'nin (ö. 204/819) başta ensâba ve ahibâra dair olmak üzere 150 kadar eser yazdığı kaydedilmektedir. İbnü'l-Kelbî bu eserleri, büyük bir nesep âlimi olan babası Muhammed b. Sâib el-Kelbî'nin (ö. 146/763) yazılı ve şifahî bilgilerinden oluşan malzemesini düzenleyerek hazırlamıştır. İbnü'l-Kelbî, babasının her kabile için ayrı ayrı topladığı bilgileri günümüze eksik bir nüshası intikal eden *Cemheretü'n-nesebi* ile *Nesebü Me'ad ve'l-Yemeni'l-kebîr* adlı eserlerinde bir araya getirmiştir. Mus'ab b. Abdullah ez-Zübeyrî'nin *Kitâbü Nesebi Kureyş*'i ile Zübeyr b. Bekkâr'ın *Cemheretü nesebi Kureyş ve ahibâruhâ* adlı eseri bugüne ulaşmış en önemli ensâb kitaplarındandır. Diğer taraftan Arap ensâbı söz konusu olduğunda bunları İslâm öncesi Arap tarihi ve Câhiliye devri şiirleriyle eyyâmü'l-Arab'ından ayırmak mümkün değildir. İbnü'l-Kelbî'nin ahibâra dair eserlerinde de görülen bu durum Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ'nın iki eseri için de geçerlidir. Basra dil mektebinin önde gelen âlimlerinden, *el-Aşma'îyyât* adlı antolojisinde eski Arap şiirlerini toplayan, ahibâr râvisi Asmaî'nin *Târîhu'l-'Arab kable'l-İslâm* adlı bir kitabı bulunmaktadır (nşr. M. Hasan Âl-i Yâsîn, Bağdat 1959). Ahibâr ve ensâb âlimleri arasında Heysem b. Adî'yi de anmak gerekir.

Diğer taraftan Hz. Ömer'in başta Medine olmak üzere Kûfe, Basra, Vâsıt, Dimaşk, Humus, Ürdün, Filistin ve Mısır'da tertip ettirdiği divan defterleri, sahâbîlerin hal tercümesine dair tabakat ve tarih kitaplarının esas malzemesini teşkil etmiştir. İlk iki cildini siyer ve megâzîye ayırdığı, daha sonra yazılacak tabakat / terâcim kitaplarına örnek olma özelliği taşıyan *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr* adlı eseri zamanımıza ulaşan İbn Sa'd (ö. 230/845), *Kitâbü't-Tabakât* müellifi Halîfe b. Hayyât ile birinci bölümü siyer ve megâzîye tahsis edilen *Ensâbü'l-eşrâf* adlı kitabın müellifi Belâzürî gibi âlimler, kitaplarının planını Hz. Ömer'in sahâbîleri tabakalara ayırma anlayışından hareketle hazırlamışlar, günümüze kadar gelmeyen bu defterlerin varlığını muhafaza etmek suretiyle tarih yazıcılığına büyük katkıda bulunmuşlardır.

Siyer ve Megâzî. İslâm dünyasında tarih yazıcılığının doğup gelişmesinde Resûl-i Ekrem'in hayatını ele alan siyer ve megâzî çalışmalarının istisnai bir yeri vardır. Bu çalışmaları I. (VII.) yüzyılda veya II. (VIII.) yüzyılın ilk yarısında vefat eden, bir kısmı sahâbî çocuğu olan tâbiîn âlimlerinin başlattığı bilinmektedir. Bunlar arasında Saîd b. Sa'd b. Ubâde el-Hazrecî, Sehl b. Ebû Hasme el-Ensârî, Saîd b. Müseyyeb, Ubeydullah b. Kâ'b el-Ensârî ve Şa'bî gibi yazılı sahîfelerdeki haberleri daha sonraki kaynaklarda yer alan kişiler bulunmaktadır (Sezgin, GAS [Ar.], I/2, s. 65-70). Bu dönemde başta teyzesi Hz. Âişe olmak üzere bazı sahâbîlerden aldığı hadisleri rivayet eden Urve b. Zübeyr ile çeşitli kaynaklardan topladığı hadis ve haberleri bir araya getiren İbn Şihâb ez-Zühri, zamanımıza farklı kaynaklar içerisinde ulaşan İslâm tarihçiliğinin ilk örnekleri olan bu metinleri, üslûbunun sağlamlığı yanında abartı ve yönlendirmelerden uzak bir şekilde kaleme almak suretiyle siyer ve megâzî yazıcılığını yeni bir safhaya intikal ettirmişlerdir. Urve ve Zühri'nin talebelerinden üçü bu alanda eser telif edenler arasında büyük şöhrete ulaşmıştır. Mûsâ b. Ukb'e'nin *Kitâbü'l-Megâzî*'si günümüze bütünüyle intikal etmemiş olmakla birlikte haberleri bazı kaynaklardan toplanmak suretiyle, Ma'mer b. Râşid'in *el-Megâzî'n-nebeviyye*'si, Abdürrezzâk es-San'ânî'nin *el-Muşannef*i içerisinde zamanımıza ulaşmış ve müstakil olarak da yayımlanmıştır (Dımaşk 1401/1981). Zühri'nin üçüncü talebesi İbn İshak'ın *Siyer*'i tarih yazıcılığında büyük izler bırakmıştır. Resûlullah'ın sadece gazve ve seriyyelerini kaleme alan Vâkidî'nin *Kitâbü'l-Megâzî* adlı eseri ve onun "Kâtibü'l-Vâkidî" diye meşhur olan talebesi İbn Sa'd'ın, başında siyer konusunun yer aldığı *Kitâbü'l-Tabakât*'i ile bu sahanın ana kaynaklarının tamamlandığı bilinmektedir. Daha sonraki tarihçiler bu eserlerden faydalanmış, onların rivayetlerini ve planlarını kullanmıştır. İbn İshak, bir bölümü bu alanın günümüze ulaşan ilk eseri olan *Kitâbü'l-Mübtede'* ve *'l-meb'as ve 'l-megâzî*'siyle siyer ve megâzî kitaplarına bilinen şeklini vermiş, zamanımıza intikal etmeyen *Kitâbü'l-Hulefâ'* adlı eseriyle de İslâm dünyasında tarih eserlerinin derinlik ve devamlılık kazanmasında etkili olmuştur. Bu anlayışı benimseyen tarihçilerden bazıları genel dünya tarihleriyle, bazıları Resûlullah dönemiyle veya hicretle başlayan tarihler yazmıştır. Bu arada fetihler başta olmak üzere bazı kabilevî, siyasî, iktisadî veya dinî hadiseler, mo-

nografiler veya biyografiler, şehir ve bölge tarihleri kaleme alanlar olmuştur. Hicretin ilk üç asrında tarih alanında yazılan sahîfe, risâle ve kitap şeklindeki eserlerin dinî, içtimai, siyasî, mezhebî ve kabilevî tesirler dolayısıyla dikkat, sıhhat, genişlik bakımından tarih yazıcılığına aynı seviyede katkıda bulunmadığı açıktır. Önceleri önemli bir merkez olan Medine'nin hadis ve siyere, Mısır'ın ensâb ve eyyâma, Şam'ın Emevî tarihine temayülü olduğu, Yemen'in bölge tarihi yanında İsrâiliyat rivayetlerine ağırlık verdiği, diğer önemli iki merkezden Kûfe'nin Emevîler'e karşı rivayetleri ve anlayışı öne çıkardığı, Basra âlimlerinin Medine ve Yemen'deki gelişmelerden etkilendiği muhaddislerin anlayışına daha yakın bulunduğu ve Emevîler'e karşı daha mülayim davrandığı kabul edilmektedir.

Genel ve Özel Tarihler. İbnü'n-Nedîm, tarih alanında eser veren yahut râvi sıfatıyla katkılarda bulunan pek çok müellif adı zikretmektedir (*el-Fihrist*, I/2, s. 277-482). Bunlardan en meşhur olanlarıyla eserleri günümüze ulaşan tarihçilerden bazıları şunlardır: Emevî devri tarihçisi olarak bilinen Avâne b. Hakem, ikisi de zamanımıza intikal etmeyen eserlerinden biri olan *Kitâbü't-Târîh*'inde dört halife dönemini ve Abdülmelik b. Mervân devrinin sonuna kadar Emevî tarihini yazmıştır. Diğer eseri *Sîretü Mu'âviye ve Benî Ümeyye*, İslâm dünyasında bir halife ve hânedana dair kaleme alınmış ilk kitap olması bakımından önemlidir. II (VIII) ve III. (IX.) yüzyıllardaki birçok tarihçi onun bu kitaplarından geniş ölçüde faydalanmış ve nakillerde bulunmuştur. Ebû Mihnef Lût b. Yahyâ da Emevî tarihçisi diye meşhurdur. Kûfe'de yaşadığı anlaşılan Ebû Mihnef'in Hz. Ali ve Ehl-i beyt taraftarı olduğu, ridde savaşları, Suriye ve Irak'ın fethi, Cemel, Siffin savaşları ve Hâricîler başta olmak üzere I. (VII.) yüzyıl olayları üzerine otuz üç risâle veya kitap yazdığı kaydedilmektedir. Bu eserlerden *Maktelü'l-Hüseyn* ile (Küveyt 1987) *Aẖbârü'l-Ümeviyyîn* (Leiden 1972) günümüze ulaşmıştır (diğer eserleri için bk. İbnü'n-Nedîm, I/2, s. 291-293; Sezgin, GAS [Ar.], I/2, s. 127-130). Hulefâ-yi Râşidîn dönemi tarihçisi olarak büyük şöhrete ulaşan Seyf b. Ömer'in *Kitâbü'r-Ridde ve'l-fütûh* ile *Kitâbü'l-Cemel ve mesîru 'Â'îşe ve 'Alî* adlı kitaplarında kabilesi Temîm eksenli, çok ayrıntılı ve zengin rivayetler bulunmaktadır. Eserin son zamanlarda eksik bir nüshası bulunmuş ve Taberî'nin tarihindeki rivayetlerle karşılaştırılarak beraberce yayımlanmıştır (nşr. Kâsım es-Sâmerrâî, Leiden

1415/1995). Taberî gibi birçok tarihçi ridde ve fütuh haberlerini yazarken onun rivayetlerinden geniş ölçüde yararlanmıştı. İbnü'n-Nedîm'in elli eserinin adını zikrettiği Heysem b. Adî, olayları kronolojik sırayla naklettiği *Kitâbü't-Târîh 'ale's-sinîn* adlı eserinde Arap kabilelerinin ensâb ve ahbârı yanında Hz. Peygamber devrinden başlayarak Abbâsî Halifesi Hâdî-İlelhak zamanına kadar (785-786) geniş bir dönemi ele almıştır. Taberî, İbn Kuteybe, Belâzürî, Câhiz, Ya'kübî, Mes'ûdî ve İbn Kesîr gibi tarihçiler onun eserleri ve rivayetlerinden iktibaslarda bulunmuştur. Hz. Ali taraftarlarından olan Nasr b. Müzâhim'in eserlerinden sadece *Kitâbü Şıf-fîn şerhu gazâti emîri'l-mü'minîn* bugüne ulaşmıştır (Kahire 1365). Üslûbu daha çok şiir, anekdot ve hitabelerin yer aldığı kıssa yazarlarınıninkine benzeyen Nasr'ın diğer eserleri Hucr b. Adî'nin öldürülmesi, Cemel Vak'ası, Nehrevân Savaşı ve Kerbelâ'da Hz. Hüseyin'in şehid edilmesi gibi konularla ilgilidir.

III. (IX.) yüzyılın büyük tarihçilerinin başında Ali b. Muhammed el-Medâinî gelir. 240'ı aşan kitap ve risâlelerinden en kapsamlısı *Aẖbârü'l-hulefâ'i'l-kebir* olup tarihçiler bundan geniş rivayetler iktibas etmiştir. Günümüze yalnızca *et-Te'âzi* ile (nşr. İbtisâm Merhûn es-Saffâr – Bedrî Muhammed Fehd, Necef 1971) birden fazla evlilik yapan Kureyşli kadınların ele alındığı *el-Mürdifât* (Abdüsselâm Muhammed Hârûn, *Nevâdirü'l-mahtûât* içinde, I, 57-80; Kahire 1371/1951, 1392/1972) adlı iki risâlesi intikal eden Medâinî siyer, Hz. Ebû Bekir'den başlayıp Abbâsî Halifesi Mu'tasım-Billâh'a kadarki (833-842) dönemi kapsayan İslâm tarihinin siyasî, askerî, idarî, malî ve içtimai konularında en çok yararlanılan bir müelliftir. Halîfe b. Hayyât'ın *et-Târîh*'i, İslâm dünyasında kronolojik esasa göre kaleme alınmış tarih kitaplarından günümüze intikal eden ilk örnektir. Hadis rivayet usulüne bağlı kalan Halîfe, İbn İshak'ın siyerinin iki ayrı nüshasından ve *Târîhu'l-hulefâ'*sından faydalanmıştır. Ensâb âlimi, tarihçi ve edip Muhammed b. Habîb'in birçok eseri arasında, ayrıntılara girilmeden soy kütüklerini ve annelerinin adını listeler halinde yazdığı peygamberler ve halifeler tarihi niteliğindeki *el-Muhabber*'i ile (nşr. Ilse Lichtenstädter, Haydarâbâd-Dekken 1361/1942) Hz. Âdem'den itibaren bütün peygamberlerle Kureyş kabilesinin ensâb ve ahbârına yer verdiği *el-Münemmağ fi aẖbâri Kureyş* (nşr. Hurşid Ahmed Fârik, Delhi 1384/1964) adlı eseri zikredilmelidir.

TARİH

Dil, edebiyat, Kur'an ilimleri, hadis ve tarih sahasındaki eserleriyle tanınan İbn Kuteybe'nin iki kitabı tarihle ilgilidir; bunlardan ilki olan *'Uyûnü'l-aḥbâr*'da devlet adamlarında bulunması gereken meziyetlerle savaş, seyyidlik, ilim, zühd, dostluk ve kadın gibi kültür ve medeniyet tarihini ilgilendiren çeşitli konulara, diğer eseri *el-Ma'ârif*'te halifelerle İslâm toplumu-nun ileri gelen şahsiyetlerinin ansiklope-dik mahiyette ensâb ve tarih ağırlıklı bi-yografilerine yer verilmiştir. Hadis hâfızı ve tarihçi Ya'kûb b. Süfyân el-Fesevî, baş tarafı günümüze ulaşmayan hacimli bir İslâm tarihi ve tabakat kitabı niteliğinde kaleme aldığı *el-Ma'rife ve't-târîḥ* adlı eserinin (nşr. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, I-III, Bağdad 1394-1396/1974-1976) kronolojik sıraya göre düzenlediği birinci bölümünü tarihe, ikinci bölümünü aştan başlayarak hadis râvilerine ayırmıştır. Eserin ilmî neşrini yapan Ömerî'nin tesbitine göre Fe-sevî, eserinin birinci bölümünde Hz. Pey-gamber'den itibaren 242 (856) yılına ka-darki İslâm tarihini yazmıştır. Neşri yapı-lan kısım 136 (754) yılından başlamakta, eserde önemli olaylar yanında hac emirli-ği yapmış kişiler, vefat etmiş meşhur şah-siyetler bilhassa kaydedilmektedir. Ese-rin tabakat kısmında aştan, tâbiîn ve da-ha sonraki râviler ele alınmaktadır. İslâm tarihinin iki buçuk asırlık tarihinin yer aldığı bu eser, *Tabakât*'ının başına sadece Hz. Peygamber'in siyerini koymuş olan İbn Sa'd'dan bu yönüyle ayrılmaktadır.

Abbâsî Halifesi Mutevekkil-Alellah'ın ne-dimliğini yapan ve iki tarih kitabıyla şö-hrete ulaşan Belâzürî'nin *Fütûḥu'l-bül-dân*'ında Hz. Peygamber zamanından III. (IX.) yüzyıla kadar ilk İslâm fetihleri bölge ve şehir esasına göre anlatılmıştır. Belâzürî bu eserinde savaflara hiç yer vermeden bir yerin kimin tarafından hangi tarihte fethedildiğine, barış veya savaş yoluyla ele geçirildiğine dair haberleri, buna bağlı ola-rak antlaşmalarda belirlenen toprak ver-gilerini ve cizye miktarlarını zikretmeye bil-hassa dikkat etmiştir. Onun diğer eseri *Ensâbü'l-eşraf* ise tabakat, ensâb ve ah-bâr üslûplarının birleştirilmesiyle telif edil-miş, birçoğu zamanımıza ulaşmayan kay-naklarda yer alan haberleri içine alan ve Resûl-i Ekrem döneminden Abbâsîler'in ilk devirlerine kadar gelen önemli bir kay-naktır. Mısırlı tarihçi Ebû'l-Kâsım İbn Ab-dülhakem *Fütûḥu Mısır ve'l-Mağrib ve'l-Endelüs*'ü, Şii tarihçisi İbn A'sem el-Küfî umumi tarih niteliğindeki *Kitâbü'l-Fü-tûḥ*'u kaleme almıştır. III. (IX.) yüzyılın or-talarında yazıldığı anlaşılan, müellifi meç-

hul *Aḥbârü'd-devleti'l-Abbâsiyye*, Ab-bâsî daveti ve Abbâsîler'in kuruluşu hu-susunda önem taşımaktadır. Dünya tari-hiyle başlayan, İslâm öncesi ve İslâm son-rası olayları anlatırken daima İran'ı ön plan-da tutan Ebû Hanîfe ed-Dîneverî, *el-Aḥ-bârü't-tıvâl* adlı eserinde İran'ın fethi ve Siffin Savaşı gibi olaylara genişçe yer ver-miştir. Aynı zamanda botanik âlimi olan Dîneverî eserinde edebî bir üslûp kullan-mış, olaylar arasından Ebû Müslim ihtilâli ve onun öldürülmesi, Bağdat'ın kuruluşu, Râvendîye Vak'ası, Me'mûn ve Emîn ara-sındaki mücadele, Bâbek ve Afşin isyan-ları gibi konulara yer vermiştir. Ahmed b. İshak el-Ya'kûbî, *Târîḥu'l-Ya'kûbî* adlı dünya tarihinde 259 (872) yılına kadar ge-len hadiseleri yazmıştır. İsrâiloğulları tari-hiyle başladığı eserinde Hz. İsa ve havâri-leri, Bâbil, Asur, Hint, Çin, Yunan, Roma, Mısır, Berberîler ve Türkler gibi birçok kav-min siyasî ve kültürel yönlerine değinerek ilk doğru dünya tarihini oluşturmaya ça-lışmıştır. Bu dönemin diğer tarihçilerde he-men hiç rastlanmayan, her hükümdarın tahta geçişini burçların durumuyla ilişki-lendirmesi kendisinin astrolojiye olan düş-künlüğünü göstermektedir.

Müfessir, muhaddis, fakih ve tarihçi ola-rak büyük şöhret kazanan Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin *Târîḥu'l-ümem ve'l-mülûk*'ü hicretin ilk üç asrının rivayet ta-rihçiliğinin en üst seviyesini temsil etmek-tedir. Hz. Âdem'den başlayıp 302 (915) yılına kadar cereyan eden olayları anlatan Taberî eserinin mukaddimesinde yazaca-ğı tarihin konularını belirler. Taberî, haya-tına dair bilgi verdiği kişiler hakkında bir değerlendirme yapmadığı gibi naklettiği rivayetlerin doğruluğu üzerinde fikir be-lirtmeden sorumluluğu haberleri nakle-denlere, bunların kabul edilip edilmeme-siyle ilgili kararı da okuyucuya bırakmak-tadır. Onun kronolojik esasa göre telif et-tiği bu eserin en önemli özelliklerinden bi-ri de zamanımıza ulaşmayan birçok tarih-çinin sahîfe ve kitaplarından rivayet icâ-zeti aldığını gösteren senedleri zikretmek suretiyle yaptığı iktibaslarla kaleme alın-mış olmasıdır. Türk asıllı tarihçi Ebû Bekir es-Sûlî'nin *Kitâbü'l-Evrâḥ fi aḥbâri Âli 'Abbâs ve eş'ârihim* adlı, bazı bölümleri yayımlanan eseri modern tarihçilerce Ab-bâsî tarihinin önemli kaynakları arasında sayılır.

Öte yandan bölge ve şehir tarihlerinin tarih yazıcılığında önemli bir yeri bulun-maktadır. Hasan-ı Basrî'nin (ö. 110/728) kaleme aldığı *Fezâ'ilü Mekke ve's-se-keni bihâ* adlı risâle (Küveyt 1980) Mek-

ke ile Kâbe'nin kutsiyetine dair bugüne ulaşan en eski metindir. Risâlenin, Arap-ça metninin basılmasından yıllarca önce Miralay Mustafa Hâmî tarafından *Fazî-letü'l-mücâvere fi Mekke'te'l-Mükerre-me* adıyla Türkçe'ye çevrilmesi (İstanbul 1280) dikkat çekicidir. Mekke tarihi üzeri-ne bir eser yazdığı rivayet edilen Osman b. Amr b. Sâc el-Kureşî el-Cezerî'nin ha-ber ve rivayetlerinden Ezrakî geniş ölçü-de faydalanmıştır. Mekke'nin yerleşim pla-nı, topografik yapısı ve Kâbe hakkında ge-niş bilgi içeren, şehrin tarihiyle ilgili bü-tün rivayetleri toplamaya çalışan Ebû'l-Velîd el-Ezrakî'nin *Aḥbârü Mekke ve mâ câ'e fihâ mine'l-âşâr*'ı (Mekke 1994) çok önemli bir kaynaktır. Ezrakî, Mekke'deki binaların kitâbelerini en doğru şekilde nakletmek suretiyle eserinin değerini arttır-mıştır. Fâkihî'nin *Aḥbârü Mekke*'si de bu dönemde kaleme alınmış değerli bir şe-hir tarihi olup müellif kitabında bölümle-me yapmadan muhaddislerin usulünü ta-kip ederek ulaşabildiği bütün rivayetleri toplamıştır (Mekke 1407/1987). Medine'-nin ilk şehir tarihi İbn Zebâle tarafından 199 (814) yılında *Kitâbü'l-Medîne ve aḥ-bâruhâ* (*Aḥbârü'l-Medîne*) adıyla telif edil-miştir. Wüstenfeld zamanımıza intikal et-meyen bu eseri, İbn Zebâle'nin Semhûdî'-nin *Vefâ'ü'l-vefâ*'sı başta olmak üzere da-ha sonraki Medine tarihlerindeki rivayet-leri bir araya getirip yayımlamıştır (Göt-tingen 1860). İbnü'n-Nedîm de Ubeydul-lah b. Ebû Saîd el-Verrâk, Medâinî, Ebû Ali Hasan b. Halef İbn Şâzân ve Zübeyr b. Bekkâr'ın Medine tarihine dair günümü-ze ulaşmayan eserlerinin adını vermektedir. İbn Şebbe Mekke, Kûfe ve Basra ta-rihleri yanında İslâm tarihinin bazı olayla-ryla ilgili yine zamanımıza intikal etme-yen birçok kitap yazmıştır. Bazı bölümleri eksik olsa da bugüne kadar gelen tek ese-ri *Târîḥu'l-Medîneti'l-münevvere*'dir. Eserin birinci bölümünde Hz. Peygamber'in Medine'deki hayatı, Mescid-i Nebvî ve çevresiyle şehrin vadileri, mescidleri, ka-bilelerin yerleri, çarşı pazarlar gibi konu-lar ele alınmakta, ikinci bölümde Hz. Ömer, üçüncü bölümde Hz. Osman'ın hilâfet dö-nemleri hakkında bilgi verilmektedir (*el-Fihrist*, I/2, s. 293).

Coğrafya Kitapları. İslâm'dan önce Arap-lar Arabistan, komşu bölge ve ülkeler hak-kında bazı bilgilere sahipti. Gökyüzüne ve yıldızlara dair günlük gözlemlerine daya-nan tecrübeleri vardı. Yolculuklarda, tak-vim düzenlemelerinde ve hava durumu tahminlerinde bu bilgilerden faydalanıyor-lardı. İslâm coğrafyacılığının temelleri II.

(VIII.) yüzyılda Abbâsîler döneminde Yunan, İran ve Hint astronomi-coğrafya çalışmalarıyla atılmıştı. IX-X. yüzyıllarda yetişen müslüman coğrafyacılar tarih açısından büyük önem taşıyan eserler yazmıştır. Bağdat'ta Halife Me'mûn'un himayesinde çalışan müslüman astronomi bilginleri ve matematikçiler "es-Sûretü'l-Me'mûniyye" adını verdikleri bir dünya haritası çizmişti. Bunun yanında Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî tarafından çizilen dünya haritası da günümüze ulaşmamıştır. İbn Serâbiyûn (Sührâb) 902-945 yılları arasında *Kitâbü 'Acâ'ibi'l-ekâli-mi's-seb'a'yı* kaleme almış, Ya'kûb b. İshak el-Kindî gibi filozoflar fizikî coğrafyanın gelişmesine yardımcı olmuştur. Kindî'ye bu konuda birçok risâle atfedilmiş, öğrencisi İbnü't-Tayyib es-Serahsî de coğrafyaya dair eserler yazmıştır. IX. yüzyılın ortalarında Irak'ta önemli coğrafyacılar yetişmiştir. Bilinen dünyayı ilk tarif eden coğrafyacı olması dolayısıyla kendisine "İslâm coğrafyasının babası" unvanı verilen İbn Hurdâzbih *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*'i kaleme almış, Ya'kûbî *Kitâbü'l-Büldân*'ında onun usulünü takip etmiştir. Mes'ûdî'nin *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*'ı hem bir coğrafya kitabı hem bir genel tarihtir. *Kitâbü'l-Büldân* sahibi İbnü'l-Fakih, *el-A'lâku'n-nefise* müellifi İbn Rüste, *Kitâbü'l-Harâc ve şan'atî'l-kitâbe*'nin yazarı Kudâme b. Ca'fer, iktisadî coğrafya üzerindeki *Kitâbü't-Tebaşşur bi't-ticâre* adlı eseriyle Câhiz dönemin diğer coğrafyacılarıdır. III. (X.) yüzyılın ilk yarısında Horasan'da yetişen, *Şuverü'l-ekâlim* adıyla bilinen coğrafya kitabının müellifi Ebû Zeyd el-Belhî'nin öncülüğü ettiği, sadece İslâm ülkelerinin coğrafyasını inceleyen bir anlayış ortaya çıkmıştır.

Tabakat ve Terâcim Kitapları. İslâm tarihinde biyografi yazımının özellikle Hz. Peygamber'in, sahâbe, tâbiîn ve sonraki nesillerin, hadisleri nakleden râvilerin hayatını tesbit etmek amacıyla orijinal bir tür olarak ortaya çıktığı kabul edilmektedir. İbn Sa'd'ın *Kitâbü't-Tabakâtî'l-kebir*'i (*et-Tabakâtü'l-kübrâ*) biyografi alanındaki çalışmaların ilk örneğidir. Resûl-i Ekrem'in hadislerini nakleden râvilerin hayatına dair III. (IX.) yüzyıldan itibaren "ricâlü'l-hadîs" kitapları telif edilmeye başlanmıştır. Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebir*, *et-Târîhu'l-evsaf* ve *et-Târîhu's-şagîr*'i, İbn Ebû Âsım'ın *el-Âhâd ve'l-meşânî'si*, Ebû'l-Kâsım el-Begavî'nin *Mu'cemü's-şahâbe'si*, İbn Kânî'nin *Mu'cemü's-şahâbe'si*, İbn Hibbân el-Büstî'nin *es-Şikât, Târîhu's-şahâbe*, *Kitâbü (Ma'rifeti'l-mecrû-*

hîn ve Meşâhîru 'ulemâ'i'l-emşâr adlı eserleri bu dönemde yapılan önemli ricâl çalışmaları arasında sayılabilir. Zamanla çeşitli alanlarda meşhur olmuş kişilerle ilgili çok sayıda biyografi kitabı telif edilmiştir. Cehşiyârî'nin *Kitâbü'l-Vüzerâ' ve'l-küttâb*'ı, Muhammed b. Yûsuf el-Kindî'nin *Kitâbü'l-Vülât ve Ahbâru Kuğâtı Mısr* adlı eserleri, Muhammed b. Halef Vekî'nin *Ahbârü'l-kuğât*'ı bu dönemde kaleme alınan biyografi kitaplarının başlıcalarıdır. III. (IX.) yüzyılın ortalarından itibaren şairlere ait biyografi eserleri yazılmıştır. İbn Sellâm el-Cumahî *Tabakâtü's-şu'arâ'sında* Câhiliye devrinden Emevîler'in son dönemine kadar yetişmiş şairleri tanıtmıştır. İbn Kuteybe *es-Şi'r ve's-şu'arâ'* adlı eserinde başlangıçtan III. (IX.) yüzyılın ortalarına kadar gelen şairlerin biyografisini yazmış ve şiirlerinden örnekler vermiştir. Bunun yanında Câhiz *Kitâbü'l-Buhalâ'sında* cimriliğiyle meşhur kişilerden, *el-Burşân ve'l-urcân ve'l-umyân ve'l-hûlân* adlı kitabında özürü ve hastalıklı olan meşhur simalardan bahseder.

Edebî Eserler. Bu dönemde tarih açısından önemli birer kaynak sayılan edebiyat kitapları da yazılmıştır. Câhiz'in *el-Beyân ve't-tebyîn*'i tarihî ehemmiyeti olan belge ve kayıtları içermektedir. Câhiz'in *et-Tâc fî ahlâki'l-mülûk* adlı eserinde Emevîler ve Abbâsîler'de eğlence ve müziğiyle ilgili âdet ve uygulamaların anlatıldığı üçüncü bölüm kültür tarihi bakımından büyük değer taşır. Ebû'l-Ferec el-İsfahânî *el-Eğânî'sinde*, Emevî devrinde ve Abbâsîler'in ilk dönemlerinde yaşayan şarkıcı ve bestekârlarla bunların şarkı ve bestelerini konu edinmiştir. Müberred'in en meşhur eseri olup klasik Arap edebiyatının dört temel kaynağından biri sayılan *el-Kâmil* de dönemin tarihi açısından önemli bilgiler ihtiva eder.

Seyahatnâmeler. Seyahatnâmelerin de İslâm tarih yazıcılığında önemli bir yeri vardır. Arap edebiyatında daha çok "rih-le", Fars edebiyatında "sefernâme" adı verilen seyahatnâmeler İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren kaleme alınmaya başlanmıştır. Günümüze bazı bölümleri intikal eden ilk seyahatnâme tâbiinden Mekhûl b. Ebû Müslim'e (ö. 112/730) aittir. Süleyman et-Tâcir 237 (851-52) yılında Çin, Hindistan ve Malezya seyahatiyle ilgili *Ahbârü's-Şîn ve'l-Hind* adlı bir eser kaleme almış, Ebû Zeyd es-Sîrâfî buna bir zeyil yazmıştır. Ahmed b. Hanbel'in seyahatnâmesine (rihle) oğlu Abdullah ez-Zevâ'id'inde uzun bir bölüm ayırmıştır. Ebû Hâtim er-Râzî de bir seyahatnâme kale-

me almış, oğlu İbn Ebû Hâtim babasının eserine *el-Cerh ve't-ta'dil*'inde iki bölüm ayırmıştır. Abbâsî Halifesi Muktedir-Billâh 309'da (921) İdil Bulgar Hanlığı'na İbn Fadlan başkanlığında bir heyet göndermiş, İbn Fadlan bu seferi anlatan bir seyahatnâme (*Risâletü İbn Fađlân*) kaleme almıştır. Seyahatnâmesinde gördüğü ülkeler, halklar ve kabileler hakkında etnografik ve antropolojik bilgiler vermiştir. Müellifin şahsî müşahedelerine dayanması sebebiyle eser o dönemin siyasal ve kültürel tarihi için zengin ve orijinal bir kaynak sayılır. Devlet yönetiminin temel ilkeleri, devlet başkanında bulunması gereken özellikleri, devlet yönetiminde dikkat edilmesi istenen hususlar vb.ni konu alan *Siyâsetnâme* (*Siyerü'l-mülûk, Naşihatnâme*) türündeki eserler devletlerin tarihine ışık tutan önemli kaynaklardır (bk. SİYÂSET-NÂME).

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 285; Belâzürî, *Fütûh* (Fayda), s. 1; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb* (Abdülhamid), II, 34-38; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (nşr. Eymen Fuâd Seyyid), London 1430/2009, I/1, s. 15; I/2, s. 277-482; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 292; M. Şemseddin [Günaltay], *İslâm'da Tarih ve Müverrihler*, İstanbul 1339-42; Hüseyin Nasâr, *Neş'etü'l-tedvini'l-târîhi 'inde'l-'Arab*, Kahire 1956; Abdülazîz ed-Dürî, *Bahş fî neş'eti 'ilmi'l-târîh 'inde'l-'Arab*, Beyrut 1960; F. Rosenthal, *'İlmü't-târîh 'inde'l-müslimin* (trc. Sâlih Ahmed el-Alî), Bağdat 1963; Muhammed İkbâl, *İslâm'da Dinî Tevekkülün Yeniden Teşekkülü* (trc. Sofi Huri), İstanbul 1964, s. 144-146, 157 vd.; Seyyid Abdülazîz Sâlim, *et-Târîh ve'l-mü'errihüne'l-'Arab*, İskenderiye 1967; Sezgin, *GAS* [Ar.], I/1, s. 117-152; I/2, s. 3-43, 65-70, 127-130; a.mlf., "İslâm Tarihinin Kaynağı Olmak Bakımından Hadisin Ehemmiyeti", *İTED*, II/1 (1956-57), s. 19-36; Şâkir Mustafa, *et-Târîhu'l-'Arabî ve'l-mü'errihün*, Beyrut 1983, I; Muhammed b. Sâmîl es-Sülemî, *Menhecü kitâbeti't-târîhi'l-İslâmî*, Riyad 1406/1986; Sabri Hizmetli, *İslâm Tarihçiliği Üzerine*, Ankara 1991; M. Fethî Osman, *el-Medhal ile't-târîhi'l-İslâmî*, Beyrut 1412/1992; Tarîf Khalidi, *Arabic Historical Thought in the Classical Period*, Cambridge 1994; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998; M. Abdülhay el-Kettânî, *Hz. Peygamber'in Yönetimi: et-Terâtîbü'l-idâriyye* (trc. Ahmet Özel), İstanbul 2003, II, 336; Chase F. Robinson, *Islamic Historiography*, Cambridge 2003; R. Stephen Humphreys, *İslâm Tarih Metodolojisi-Bir Sosyal Tarih Uygulaması* (trc. Murtaza Bedir – Fuat Aydın), İstanbul 2004, s. 97-136; a.mlf., "Ta'rikh", *EL²* (Fr.), X, 290-296; Kasım Şulul, *İslâm Düşüncesinde Tarih Tasavvuru ve Üsûlü*, İstanbul 2008; Şaban Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, İstanbul 2008; Cevâd Ali, "Mevâridü târihi't-Taberî", *MMİr.*, I (1950), s. 143-231; II (1951), s. 135-190; III (1954), s. 16-56; VIII (1961), s. 425-436; Mustafa Fayda, "İslâm Dünyasında İlk Şehir Tarihleri ve İbn Şebbe'nin Medine-i Münevvere Tarihi", *AÜİFD*, XXVIII (1986), s. 167-180; İbrâhim Beydûn, "Mesâ'ilü'l-menhec fi'l-kitâbeti't-târîhiyyeti'l-'Arabiyye", *el-Fikrû'l-'Arabî*, X/58,

TARİH

Beyrut 1989, s. 8-25; M. Mahfuz Söylemez, "Klasik Dönem İslâm Tarihçilerinin Tarih Anlayışı", *İslâmî İlimler Dergisi*, III/2, Ankara 2008, s. 7-32; H. A. R. Gibb, "Tarih", *İA*, XI, 777-799; Nihad M. Çetin, "Ahbâr", *DİA*, I, 489.

MUSTAFA FAYDA

Irak, Arabistan. Arabistan yarımadasında siyer ve megâzî ile başlayan Medine merkezli tarih çalışmaları, Abbâsîler'in başşehir Bağdat'ı kurmalarıyla hilâfetin siyasal ve kültürel merkezi konumuna gelen Irak'ta gelişti ve Irak tarih ekolü IV. (X.) yüzyıldan itibaren Medine mektebiyle yarışır duruma geldi. Bununla birlikte Medine siyer ve megâzî alanında IX. (XV.) yüzyılın sonuna kadar belirleyici özelliğini sürdürdü. Aralıksız devam eden, kıssacı geleneğin ağır bastığı bu tarih anlayışı uzunca bir müddet Iraklı tarihçilerin öncülüğünde devam etti. Tarihçiler kitaplarında İslâm medeniyetinin bütün unsurlarına yer verdiler. IV. (X.) yüzyıldan Bağdat'ın Moğol istilâsına uğramasına kadar (656/1258) Bağdatlı tarihçiler İslâm tarih yazıcılığında önemli rol oynadı. Bağdat'ın işgaliyle birlikte İslâm tarihçiliğinin ekseini dönemin güçlü İslâm devleti Memlûkler'in siyasî merkezi olan Mısır ve Suriye'ye kayd.

İslâm'ın ilk üç asrında isnada dayalı sürdürülen rivayet tarihçiliği III. (IX.) yüzyılın sonlarında yerini kısaca kaynağa işaret etmeye bıraktı, ileriki asırlarda ise tarihçilerin çoğu tarafından terkedildi; alıntı yapılan veya faydalanılan kaynakların zikredilmesi cihetine gidildi. Bu dönemde şifahî rivayetlere yapılan atıfların yerini yazılı rivayetler almaya başladı; antlaşma metinleri ve yazışmalar gibi resmî devlet belgelerinin kullanılması yaygınlaştı. Bunun temel sebebi Abbâsî devlet bürokrasisinde görev alan Ebû Bekir es-Sûlî, İbn Miskeveyh ve Hilâl es-Sâbî gibi kâtiplerin tarih eserleri kaleme almasıdır. Bunlar tarih yazımının gelişimine katkıda bulundukları gibi bilgiyi kaynağından alarak tarihin müstakil bir disiplin olmasında büyük rol üstlendiler. Bu sayede pratik uygulamaların yanı sıra resmî belgeler tarih kitaplarında kayıt altına alındı.

IV. (X.) yüzyıl Arap edebiyatında özellikle tarih ve coğrafya alanında önemli gelişmelerin yaşanmasının etkenlerinden biri III. (IX.) yüzyıldan itibaren tarih yazımına konu olan Şuûbiyye hareketidir. Başta Fars olmak üzere Arap olmayan kültürlerle ait rivayetler tarih kitaplarında belirgin şekilde yer almaya başladı. Bağdat ekolüne mensup, genel tarih yazıcılığının İran'daki tem-

silcilerinden Hamza el-İsfahânî'nin çalışmaları olduğu gibi tarih eserlerinde İran ve Türk tarihiyle ilgili bilgilere daha yoğun biçimde yer verildi. Özellikle İran'ı ön planda tutan anlayış yaygınlaştı. Arapça tarih kitapları kaleme alınmaya devam ederken Arapça'dan Farsça'ya tercümeler yapıldı. Nitekim İslâm tarihinde ilk Farsça tarihleri Arapça tarih kitaplarının veya muhtasarlarının çevirisi meydana getirir. Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî'nin eserinde olduğu gibi Farsça tarih kitaplarında da Irak ekolünün etkileri görülür. Hicretin ilk iki asrında İslâm dünyasının düşünce hayatına nüfuz etmeye başlayan Helenistik kültür IV. (X.) yüzyıldan itibaren tarih yazımında yoğun biçimde kendini gösterdi. Bu asırdan itibaren İslâm hâkimiyeti altında yaşayan hristiyan toplulukları arasında Arapça'nın yaygınlaşarak Bizans ve kilise tarihlerinin derlenmesi tarih yazımına yeni bir boyut kazandırdı. İslâm tarihi Şuûbiyye hareketi ve Helenistik kültürün etkileriyle bir Arap tarihi olmaktan çıktı ve daha genel bir nitelik kazandı. Böylece III. (IX.) yüzyılın ortalarından itibaren Irak'ta özellikle saray ve kütâb çevrelerinin öncülüğünde İran, Helenistik ve Arap-İslâm geleneklerini hadis ve edebiyatla birleştiren yeni bir tarih anlayışı ortaya çıktı.

III. (IX.) yüzyılda başlayan umumi tarihçilik daha sonraki asırlarda Bağdat merkezli olarak devam ettirildi. Melkî Patriği Saîd b. Bitrîk'in *et-Târîhu'l-mecmû'* adlı eseri bu alanın ilk örneklerindendir. Bir dünya tarihçisi olarak temayüz eden Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî, Taberî'de temsil edilen İslâm tarihçiliğini yeni unsurlar ekleyip daha da zenginleştirdi. Ardından genel tarihçilik iki kola ayrıldı. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*'inde Taberî'nin usulünü takip ederken İbn Miskeveyh *Tecâribü'l-ümem*'de Mes'ûdî'yi örnek aldı. Bu dönemde yazılan eserler arasında Mes'ûdî'nin çağdaşı olan Agapius b. Kostantin el-Menbicî'nin *el-Unvân* adlı kapsamlı dünya tarihinin önemli bir kısmı günümüze ulaştı. Sâbit b. Sinân es-Sâbî'nin bir vak'ânüvis titizliğiyle kaleme alınan Taberî tarihinin zeyli mahiyetindeki *Kitâbü't-Târîh*'inin Karmatîler hakkında oldukça orijinal malzeme ihtiva eden bölümü zamanımıza ulaşmış erken dönem genel tarihlerindendir. Ebû Bîşr ed-Dûlâbî'nin bugüne kadar gelmeyen *Ahbârü'l-hulefâ'*sı ile Irak ekolünün temsilcilerinden Yahyâ b. Saîd el-Antâkî'nin Saîd b. Bitrîk'in tarihine zeyil mahiyetinde kaleme aldığı eser hânedanlara göre düzenlenmiş ilk ör-

neklerdir. Mücâşîî'nin Bağdat'ta telif ettiği *ed-Düvel fi't-târîh*'i ile Yâkût el-Hamevî'nin günümüze ulaşmayan *Kitâbü'd-Düvel*'i devletler esasına göre ele alınmış genel tarihlerdir. Garsünnî'ne es-Sâbî'nin babasının *et-Târîh*'ine zeyil şeklinde yazdığı *'Uyûnü't-tevârîh*'i Selçuklu tarihçilerinin iktibaslarıyla bugüne kadar geldi. Umumi tarih geleneğini sürdürüp Taberî'nin tarihine *Tekmile* adıyla zeyil yazan ve buna *'Uyûnü't-tevârîh*'i dahil eden Muhammed b. Abdülmelik el-Hemedânî'nin eseri genel tarihlerin birbirinin tamamlayıcısı olarak telif edildiğini göstermektedir. Hemedânî'nin bir özelliği de siyasî olayların yanında idarî, ekonomik, sosyal ve kültürel olayları ele alıp tarihî bilgiyi zenginleştirmesidir.

Irak'ta tarih yazıcılığında görülen bu hızlı gelişmenin daha sonraki asırlarda yavaşladığı görülmektedir. Bu dönemde Irak'ta kaleme alınan eserlerde olayların bir senteze gidilmeden kaydedilmesi anlayışı yaygınlaştı. VI. (XII.) yüzyılın sonları ile VII. (XIII.) yüzyılın başlarından itibaren bürokrat tarihçilerin yanı sıra tarihçiliği meslek edinmiş âlimler de İslâm tarih yazıcılığına katkıda bulunmaya başladı. Arapça'nın yanı sıra Farsça tarih yazımının yaygınlaşması İslâm tarihçiliğinin yeni boyutlar kazanmasını sağladı. İslâm dünyasının bir taraftan Haçlı, diğer taraftan Moğol tehlikesiyle karşılaşması tarih yazımını yeniden canlandırdı. Ayrıca Selçuklular, Zengîler, Eyyûbîler ve Hârizmşahlar gibi hânedanların teşekkülü dünya tarihi telif etme fikrini gündeme getirdi. İbnü'l-Esîr gibi tarihçiler bu alanda önemli eserler kaleme aldılar. Bu dönemde hadiselerin tafsilâtı şekilde anlatımına paralel sosyal ve kültürel olaylara daha fazla yer veren yeni bir anlayış ortaya çıktı. Hamza el-İsfahânî'nin *Târîhu sinî mülûkî'l-arz ve'l-enbiyâ'* adlı eserinde olduğu gibi aktarılan bilgi kadar eserin bir dünya tarihi şeklinde tasarlanması da önem arz ediyordu. Bu anlayışın öncülüğünü, olayları sebep-sonuç ilişkileri açısından ele alarak bir bakıma tarih felsefesi yapan, sadece bir bölgenin veya bir hânedanın değil bütün İslâm dünyasının tarihini kaleme alarak ihmal edilen Batı (Mağrib) İslâm dünyasındaki olayları kayıt altına almaya önem veren İzzeddin İbnü'l-Esîr yaptı. Irak tarih geleneğine bağlı olan İbnü'l-Esîr'in çizgisi *Mir'âtü'z-zamân fi târîhi'l-a'yan* adlı eseriyle Sibt İbnü'l-Cevzî tarafından Suriye'de sürdürüldü. İbnü'l-Esîr'in tarihi için bir zeyil kaleme alan İbnü's-Sâî'nin Irak tarih yazımındaki yeri, resmî belgelere yer